

İfade Özgürlüğü

-İslam Felsefe Tarihi Açısından Bir Sunum-

Mevlüt Uyanık*

1.Giriş

İnsanların bir arada yaşamaları için birtakım kuralların, yasaların olması ve bunların adil bir şekilde uygulanması zorunluluğu devlet denilen organizasyonun varlığını gerektirmektedir. Bir takım hizmetleri vatandaşların hizmetine sunmak için teşkilatlanmış kurumların kurumu olan Devleti oluşturan unsurlardan birinin beşeri unsur; yani halktır. Milleti oluşturan bireyler; yani bizler birer yurttaş olarak, kendi irademizle, temsil hakkımızı parlamenter sistem ile devlete devrettik. Böylece kalabalık statüsünden *Bir* statüsüne veya başka bir ifadeyle *kesrette vahdet* olmaya geçmeye çalışıyoruz.

Fakat işte tam bu noktada, bireylerin temsil hakkını devrettiği birimin bir hükm-i şahsiyet olmasından sorun çıkabilir, çünkü burada yapılan sözleşme, yapay bir tasavvurdur. Bu nedenle, sosyal sözleşme ile ortaya çıkan egemenlik, bireye kendini zorla kabul ettiren bir güç olup, dayanışmanın yanı sıra özgürlük pahasına da talep edilen bir haki-

miyet konumuna yükselebilir. Dolayısıyla da sürekli bir kişinin veya bir grubun hakimiyetine dayanan bir yönetim/hükümet şeklinde birey özgürlüğünün kavranması biraz zordur.

Devlet denilen genel iradenin, bireysel iradeyi tam olarak temsil edememesi sorunu, kuvvetler ayrılığı ilkesi ile giderilmeye çalışılmıştır. Yasama, yürütme ve yargı organlarıyla bireylerin, dolayısıyla toplumun korunması için gerekli önlemleri alarak, muhtemel zorbalıkların ortaya çıkması engellenmeye çalışılır. Gaye, bireylerin (yönetilenlerin) hukuk güvenliği sağlanması olduğu için bir Hukuk devleti yalnız hukuku korumakla kalmayıp, koyduğu hukuka da bağlı olan bir kurumdur. Yönetenler de bu hukuka uymak zorundadır. Bu sayede "hukuk devleti" nitelemesi kazanacaktır.

1.1. Amaç:

Bir yurttaş olarak bireyin devletten beklediği temel insan hakları anayasamız tarafından üç kümede toplanmıştır. Bizim burada ilgi alanımız olan düşünce ve inanç, ifade ve örgütlenme özgürlüğü *Koruyucu haklar başlığı* altında yer almaktadır. Öncelikli hedefimiz,

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Başkanı.

Avrupa Sözleşmesinin 9. maddesinde düzenlendiği şekliyle, üç temel özgürlük alanı olan düşünce, vicdan ve din hürriyetini tamamlayıcı nitelikte olan ifade hürriyetinin¹ insanlık düşünce tarihinin önemli bir kesitini oluşturan İslam Düşünce tarihindeki önemini vurgulamaktır.

Böylece, Avrupa Sözleşmesi ile kabul edilen hak ve hürriyetlerin pek çoğunun kullanılması için ön şartı olan ifade hürriyeti konusunda neredeyiz ve neler yapabiliriz, sorularının cevabına eleştirel ve tarihsel bir katkıda bulunmaya çalışacağız. Biz, alanımızla ilgili olması nedeniyle İslam dini açısından ifade özgürlüğünü genel hatlarıyla ele alacağız. Bunu oldukça önemsiyoruz, zira bu kavramın liberal düşüncenin çoğulculuk ve hoşgörü ilkeleri ile birlikte güncelleştiğini, bir din olarak Tevhid anlayışına dayanan ve bu nedenle de, farklılığı dışladığı varsayılan İslam'a temelde yabancı olduğu iddiaları sıkça gündeme getirilmektedir.²

Bu iddialar, İslam'ın muhalif görüşlere pek hoşgörülü olmadığı, katı, uzlaşmaz ve oldukça illiberal bir öğreti olduğu şeklindeki şüphesiz yanıltıcı olan yaygın siyasî imajı beslemiştir.³ Yaygın ve yanıltıcı bir söyleme

dönüşme riskini aşmanın yolunun, İslam'ın ahlaki ve sosyal düşüncesinde temel aldığı doğal hukuk ve buradan hareketle geliştirilen fikri ve hukuki çoğulculuk kavramlarının İslam düşüncesinin oluşum sürecindeki rolüne dikkat etmekle mümkün olduğunu göstermeye çalışacağız. Yoksa, modern olarak düşünülen her şeyin, Batı tarihinde bulunan bir geleneğe yaslandığı öncülünden hareketle, liberalizmin bu anlamıyla hem geleneksel hem de çağdaş sorunlara çözümler üreten modern bir gelenek olduğunu, bu bağlamda İslamî öğretilerinde de buna yabancı olmadığı şeklinde savunmacı bir tavır alınmayacaktır. Aksine bu yazı boyunca, liberalizm ile bir karışımın kastedilmediğini, Batılı modernliğin merkezî bir unsurunu tanımlayan bir gelenek olduğunu; bu nedenle de, liberalizmi modern olan diğer şeylerin hiçbirinden daha az modern kılmadığının bilincinde olduğumuzu belirtmek istiyoruz.

1.2 Medeniyetlerin Temeli Olarak İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğünün temini tarihte her zaman olduğu gibi günümüz açısından da önemini korumaktadır, çünkü medeniyetlerin temelidir. Önemi, "söz"ün sözü çürüttüğü, propagandanın propagandayı cevapladığı, düşüncelerin özgürce tartışılmasıyla en iyi hükümet politikasına ulaştırılacağı gerçeğinde yatar.

¹ Bkz. Reyhan Sunay, *Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Ankara: LDT Yayınları, 2001, s. 29. Bununla birlikte bu noktada ortaya çıkan bir soruna dikkat etmede fayda var. Anayasa'da din ve vicdan hürriyeti ile düşünce ve kanaat hürriyetinin ayrı maddelerde zikredilmekte, dolayısıyla da farklı yorumlar yapılmasına yol açılmaktadır. Bkz. Sunay, *a.g.e.*, s. 30-31.

² Bkz. Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, İstanbul, 1994, s. 21.

³ Norman Barry, "Sivil Toplum, Din ve İslam", *Liberal Düşünce*, Sayı 12, 1998, s. 89. İslam düşüncesinde muhalif düşünce olup olmadığı sorusu, master tezimden (İslam Akaidinde Karşıt Fikir Kavramı, A.Ü.S.B.E, Ankara, 1989) itibaren özel olarak ilgilendiğim alanlarından birisidir. Bu konuyla ilgili diğer araştırmalarımız için bkz. *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik Kavramı*, -Hasan Basri Örneği-, Seba Yayınları, Ankara, 1999; "Siyasette

Din unsuru ve sivil oluşumlar", *Yeni Dergi*, Sayı 9-10, 1996, "Dini Çoğulculuk Kavramı Üzerine Bir Deneme", *Fecre Doğru*, Sayı 11, Eylül 1996; "Günümüz İslam Düşüncesinde İslahat Kavramı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 1990, ss. 9-16; "Osmanlı Düşünce Tarihinde Toplumsal Bir Muhalefet Olarak Şeyh Bedreddin ve Hareketinin Tahlili", *Bellekten*, Cilt LV, Sayı 213, Ankara, 1991, ss. 341-149; "Osmanlı Düşünce Tarihinde Karşıt Fikir Kavramı-Şeyh Bedreddin Örneği-", *Türkiye Günlüğü*, Mart-Nisan 1996, Sayı 39, ss. 58-68, bu konuyla ilgili çeviriler için bkz. Hasan Turabi, "İslam Demokrasi, Devlet ve Batı", *Yeni Dergi*, Sayı 7-8, Ankara, 1995, ss.123-134; Muhammed Amara, "İslam, Demokrasi ve Siyasal Partiler", *Gündüz Gazetesi*, 11 -23 Ağustos 1995,

Tam ve özgür tartışma, toplumu durağanlıktan kurtardığı gibi, medeniyetleri de yok etmeye çalışan zorlamalara karşı hazırlıksız olmaktan korur. Dolayısıyla ifade özgürlüğünün korunması, demokrasinin varlığı ve ortaya çıkacak muhtemel yanlışlıkların ortaya çıkarılması için zorunludur. Özgürce konuşma hakkı düşünce ve programların çeşitliliğini teşvik, sistemi, totaliter rejimlerden farklı kıldığı gibi, istikrarlı barışçıl bir toplumsal hayatının kurulmasını da sağlayacaktır.⁴

2. İslam Felsefesi ve Yöntemi

Burada “İslam” terimi “Felsefe” teriminin sıfatı olup, Müslüman alimlerin varlık, bilgi ve değer üzerine sistematik, rasyonel, eleştirel ve tutarlı bir şekilde ürettikleri her türlü bilgi birikimini belirler. İslam felsefesi ve öncüllerini merkeze almamızın nedeni işte bu tanımlamada yatmaktadır. Diğer bir ifadeyle, biz, bu yazıda, kendini salt dini öğretiyi savunma ve karşı öğretileri ret üzerine kurulu ve diyalektik/cedeli yöntemle çalışan *kelam ilmi* yerine, Hakikat’ın bilgisine ulaşmak için burhan yöntemini merkeze alarak, her türlü düşünce hareketini içerisine alan İslam Felsefesinin öncüllerini merkeze alacağız.⁵

⁴ Bkz. Reyhan Sunay, *İfade Hürriyeti*, s.12,14 ayrıca krş. C. Hakan Arslan ve Fatma Ünsal (Der.), *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.120

⁵ “İslami entellektüel kültürün en zengin hazinelerinden birini oluşturan İslam’daki felsefi hareket, Mutezile’nin 2-4 asırlardaki rasyonalist düşünce ile ilgili tecrübelerinin bir devamı niteliğindedir. Nitekim ilk İslam filozofu olarak nitelendirilen Kindi, Mutezili bir gelenektendir. Fakat Mutezile rasyonalizmini tam anlamıyla rasyonalist olarak nitelendirmek zordur, çünkü ele aldığı ana konu, teolojik sorunlarla sınırlı olmuştur. Örneğin özgür irade sorunu ile ilgileniyorlardı, ama bunu felsefi bir bazda değil de, Allah kavramını ne derece etkilediği; yani özgür iradenin adil bir Allah fikriyle bağdaşıp bağdaşmayacağı üzerindeydi. Filozoflarla birlikte, özelde İslam medeniyetin genelinde bütün insan düşüncesinin en parlak dönemlerinden birisi başlamaktadır. Özgür olan insan, hayatın tüm alanlarının özgün konularını araştırmaktadır. Felsefi eserleri-

İlk İslam filozofu Kindi (796-866) felsefe, eğer hakikatin bilgisi ise, ki öyledir, bunu getiren herkese şükürün borçlu olduğumuzu belirterek, bu konuyu Aristo’dan hareketle şöyle izah eder. Tarihte ne bir kimse, ne de bir topluluk kendi çabasıyla Hakikati tam anlamıyla kavramamıştır, ama çabaları sonunda kimi çok, kimi de bundan az bir gerçeği yakalamışlardır. Biz, bunların hepsine şükran borçluyuz. Çünkü geçmiş düşünürlerimiz, kendi düşünce ürünlerine bizleri ortak ettiler, sundukları mantiki önermelerle gerçeklere ulaşmamızı kolaylaştırdılar. Bu atalarımızın bize uzak ve karşıt düşünceye sahip olması, Hakikatin güzelliğini benimsememize engel olmaz, bunda utanılacak bir şey yoktur.⁶

Utanılacak olan, gerçeği gizleyen, saldırgan ve zalim insanların, hakikati arayanları aşılamaya çalışmalarıdır. Hakikatin bilgisi peşinde olan felsefecileri, aşılamaya çalışmalarının nedeni ise, Kindi’ye göre, riyaset ve din tacirliğidir. Bu insanların kendileri bizatihi dinden yoksundur, zira bir şeyin ticaretini yapan onu satır, sattığı ise artık kendisinin değildir. Kim din tacirliği yaparsa, artık onun dini yoktur. Kindi’nin gerçekte varlığın hakikatinin bilgisini (felsefe) edinenlere karşı çıkan ve onu küfür sayanların dinle ilişkisinin olmadığını söylemesi gerçekten çok önemli bir husustur.⁷ İşte bu nedenle, İslam felsefesinde üretilen fikirlere yöneltile eleştirilerde son tahlilde küfür ithamı bulunmaz.

O halde önemli olan insanların konuşma ve düşündüklerini ifade etme özgürlüklerine

ne, Müslüman filozoflar, hareket, mekan, ruh, bitkiler, astronomi, matematik, musiki ve metafizik ile ilgili çalışmaları aktarmaktadırlar. Bu anlamda düşünürlerin büyük kısmı hem bilim adamı hem de filozofturlar.” Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca Metodoloji Sorunu*, Çev: S. Akdemir, Ankara, 1996, s. 126-127

⁶ Kindi, *Felsefi Risaleler*, Çev: Mahmut Kaya, İz Yayınları, İstanbul, 1994, s. 3-4

⁷ Kindi, *Felsefi Risaleler*, s. 4-5

kimsenin engel olamayacağı hususudur. Düşüncelerin özgürce tartışılması, farklı fikirler, modeller, paradigmlar öne sürülmesi, İslam'ın ilk dönemlerinden beri çok önemli görülmüştür.

2.1. Diyalektik Yöntemin Yetersizliği

İslam Felsefesinde yöntem sorunu açısından yaptığımız bu ayırım, İfade Hürriyeti bağlamında, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yargılarından Rıza Türmen'in de vurguladığı diyalektik yöntemin muhtemel açmazlarını aşmak için de önemlidir.

Rıza Türmen'in de belirttiği gibi, bireysel hak ve özgürlüklerin gelişmesi ve korunması için çoğulculuk ve hoşgörü şarttır, bunun yolu da her türlü düşünceye yer veren bir "düşünceler pazarı" kurmaktan geçer. Pazarın kurallarına uyan bir düşünce, değerini ancak karşıtının da pazarda yer alması ile kazanır, eğer karşıtı olmazsa, tek kalır, test edilemez, dolayısıyla da doğruluğundan emin bir şekilde dayatmacılığa kayabilir. Bu nedenle Hakikate ulaşmada diyalektik şarttır.⁸

Bu tespitlerden gerçekten önemli, ama konu Din ile ilgili olunca, diyalektik yöntem, bir bakış açısının/modelin/mezhebin/partinin karşıtını her ne pahasına olursa olsun, yok etmek anlamında kullanılır. Diyalektik yöntemde, bir "Pazar" kurularak insanların özgürce beğenisine sunulma diye bir şey yoktur.

Hıristiyanlık açısından, bu nedenle bir alt modeli olarak düşünülmesi daha tutarlı olan mezheplerin kendilerini *Ortodoksluk* (sahih inanç), *Katoliklik* (evrensel inanç) sunarak, bir din *gibi* görmeleri bunun sonucudur. Aynı durum, İslam dini için de söz konusudur. *Cebri öğretiyi* merkeze alan Emevi sultanına karşı mücadele eden Abbasiler, insan hürriyeti-

tini önceleyen *Mutezili öğretiden* yararlandılar. İktidara gelince de, resmi söylem haline geldi, insanlar bireysel hak ve özgürlüklerin yanı sıra dini konularda da rahatlama yaşacaklarını düşünürlerken, tam tersi oldu ve ünlü *Mihne* olayları gerçekleşti. Halkı'l-Kur'an (Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı) gibi metafizik bir meseleden dolayı, önde gelen bilim adamları büyük işkencelere maruz kaldı.⁹

Bu her ne pahasına olursa olsun, karşıt ve muhalif düşünceyi yok etmeyi hedefleyen diyalektik yöntemin sonucudur. Oysa İslam felsefesi, "Hakikat"i burhan yöntemini merkeze alarak farklı perspektiflerden anlamaya çalışan modelleri bir "düşünce pazarı" kurarak sergilemeye çalışır. Hakikat adına bize kim, ne getirirse getirsin, ona şükran duyulması esas alınır, fakat bu şükran, sunulana aynı şekilde kabul edilmesini gerektirmez, eleştirel bir şekilde içinde bulunulan şartlar bağlamında yeniden yorumlanma ve yeniden sunum söz konusudur.¹⁰ Zaten Tarih felsefesi açısından geçmişin aynen tekrarı mümkün olamaz, o halde yapılacak olan geçmişin bilgisini/sistemini yeniden yorumlayarak "kendi lisanımızın ve zamanımızın normlarına göre" özgün ve özgül bir anlayış ortaya koymaya

⁹ Bkz. W.Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: E. R. Fıçlalı, Ankara, 1981, s. 223 vd.

¹⁰ Burhan ve diyalektik yöntem hakkında bkz. İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkisi, (Faslu'l-Makal ma beyne'l-Hikmeti ve'l-Şeriatı mine'l-ittisal)*, Çev: Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.74 vd. Bu konuda Mantık bilimi bize gerekli verileri sağlar. Birbirlerine zıt düşünceleri incelemek ve bunlar hakkında tartışan kişi arasında her birinin kendi düşüncelerini doğru, karşındakini yanlış çıkarmak için getirilen söz ve deliller hakkında hüküm vermek Mantık ile mümkün olur. Ayrıca karşıımızdaki tashih etmek istediğimiz bir fikir, ancak kendimizdeki fikirleri düzelteren yolları bilmemizle mümkün olur. Kendi düşüncemizde bir şüpheye düştüğümüz zaman, hemen onu yine biz sınıyoruz, o yanlış anlar ve tashih ederiz. Ebu Nasr el-Farabi, *İhsau'l-Ulum (İlimlerin Sayımı)*, Çev: Ahmet Ateş, İstanbul, 1990, s.70-71. Burhan ve cedel/diyalektik yöntem hakkında bkz. aynı eser s. 79-80

⁸ Rıza Türmen, *Düşünce ve İfade Hürriyeti, Liberal Düşünce Topluluğu'nun düzenlediği Uluslararası Sempozyum*, İstanbul, 8-9/6/2001

çalışmaktır.¹¹ Çünkü evrende yenilik taşımayan hiç bir tekrar yoktur, önemli olan tekrar eden/genel/benzer olan ile kendine ait ve özel olan arasındaki karşıtlığın temelde aynı sorunun iki boyutu olduğunu görmektir. Biz, genel ve tekrar eden hususu, özel ve kendine aitlik boyutları içerisinde sokamadığımız sürece deneyimlerimiz üzerine hiç bir anlamlı ve geçerli yoruma ulaşmamış mümkün olamaz.

Bu nedenle İslam felsefesini, salt İslam inançlarının felsefi yorumu diye tanımlamak, felsefeyi, teolojiye indirgeyen bir tutumdur. Oysa, yukarıda da belirttiğimiz üzere, İslam felsefesi, Müslüman aydınların dinin temel kaynakların hakkındaki yorum ve düşüncelerinin tamamıdır. Buradaki ayırıcı özellik, temel kaynaklar ve inançlar hakkında ister savunmacı isterse itirazi kayıtlar taşısın, bunu her halükarda akli, eleştirel bir tavır içinde yapılmış olmasıdır.

Bu tanımın gereği olarak birbirlerine oldukça farklı görüşler ileri süren bir çok felsefi akımdan bahsedilebilir. Çünkü Tek bir tanrıya inanmayı istemek (Tevhid), onun sıfatları hakkında konuşmayı, dolayısıyla farklı yaklaşımlar içinde olmayı, insanların iyilik ve güzellik içinde yarışmalarını istemeye engel değildir. Bu hem aynı dini gelenek içinde farklı modeller/mezhepler, hem de diğer dinlerin farklı mezheplerinin bir arada yaşamlarını öngörmek demektir¹² ve *modern*

*anlamıyla liberal söylemin teorileştirmekte zorlandığı noktadır. Çünkü kanaatimize göre, liberalizm, bireysel çıkarlarının çoğulluğunu ve bunların korunmasını teorize eder, ama azınlık ve etnik grupların temsilinin teorileştirilmesinde sorunlar yaşanmaktadır.*¹³

Bu nokta üzerinde kısaca duracak olursak, İslam, diğer İlahi Dinlere mensup olanlar, yani İslam milleti ile birlikte yaşayan Musevi milleti, Hıristiyan milletin alt ayrımları olan Protestan, Katolik ve Ortodoks milletlerinin temsilini uzun yıllar sağlamayı başarmıştır. Bunlar Osmanlı'da hem sosyal yapının/bütünü bir parçası olarak korunuyorlardı hem de *özerk cemaatler* olarak muhtemel değişikliklere karşı korunma altında tutuluyorlardı. Yani bırakın İslam yapmayı, Katolik misyonerlerin Ortodoks veya Protestanları kendi mezheplerine daha doğrusu dinlerine kazandırmaya çalışmaya başladıklarında Osmanlı devleti duruma el koyuyor ve buna izin vermiyordu.¹⁴

2.2. Hakikat Arayışında Birbirleriyle Yarışan Felsefi Akımlar

Diğer dinler ile olan ilişkisi bir yana, İslam dini içinde genelde yapılan bir hataya işaret ederek sorunu tartışmaya açmakta yarar var:

olmasına rağmen eşit düzeyde doğruluk ve haklılığa sahip olduğu "*üst bir nokta*" ya ve bir "*üst kavram*"a dikkat çekilebilir. Bkz. Mevlüt Uyanık, *İslam'ın İnanç İlkeleri*, Esin, Ankara, 1997, s. 126 vd.

¹³ Liberalizm, bireylerin kendilerine ayrılan alanlarda, başkalarının benzer şeyi yapma imkanını ortadan kaldırmadığı sürece, dilediğini yapabilmeye imkan tanıyan hoşgörü teorisine sahiptir. Fakat bunlar, bugün anlamaya çalıştığımız çoğulcu teoriler midir? çünkü Liberalizm, seçim süreçleri kanalıyla çıkarların eşitlendiği, biraraya getirildiği ve hesaplandığı, sonra da hükümet politikalarına formüle edilme ve uyarlanma süreçleriyle müzare edildiği çoğul çıkarlar teorilerine sahiptirler. Ama bu farklı yaşam tarzları açısından, (a) kişisel çıkarların nesnesi değil, ön şartı olan; (b) son tahlilde, ortak ölçülemez, oldukça farklı bir çoğulculuktur." Bkz. Asad, *Modern İktidar*, s. 127

¹⁴ Bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, İstanbul, 1999, s.184

¹¹ Bkz. Açıkgenç, *a.g.e.*, s.91 vd, Bayrakdar, *a.g.e.*, s.121-128, Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev: Kasım Turhan, İstanbul, 1987, s.64

¹² Çünkü John Hick'in de dediği gibi, *Büyük dünya dinleri, tek bir tane olan nihai ve ilahi Hakikatin çeşitli şekillerde tasavvur edilip farklı kavramlarla dile getirilmesinin ve onun karşısında neler yapılabileceğinin bir ifadesi ve örneğidir.*" Bu teoride "*Basit, Nihai ve İlahi Hakikat*" kavramına yer verilerek, hiçbir dinin daha doğrusu hiçbir geleneğin tam olarak, yani tıpatıp hakikati kavrayıp temsil etmediği, dolayısıyla "*doğru olan yegane anlayış ve kavrayış benimkidir*" diyemediği için her dini geleneğin anlayış ve kavrayışı farklı

Farabi (Ö.980) ve İbni Sina (Ö.1037) ile ivme kazanan ve *Meşşailik* (Peripatisyenler/ Aristoculuk) diye bilinen akım, İslam felsefesi ile özdeşleşir, oysa bu akım, İslami düşünce geleneklerinden sadece birisidir. Bunun dışında İshrakilik, Vahdet-i Vucud öğretisi, İhvanu's-Safa, Batinilik, hatta Dehrilik gibi akımlar da vardır.¹⁵ Hatta diyorum, çünkü dehri, mulhid ya da bugünkü ifadeyle ateist diyebileceğimiz düşünürler, genel kabul gören görüşlere çok zıt fikirler ileri sürmelerine rağmen, cedel/diyalektik yöntemi kullanan kelimada olduğu gibi, kafir olarak nitelendirilerek toplum dışına itilmemişlerdir. Zaten bu şekilde nitelendirilen düşünürler de, ne öncüllerinden vazgeçmişler ne de kendilerine söylenen bu sıfatları kabul etmişlerdir.

Örneğin İslam düşüncesinde felsefi materyalizmin temsilcisi olarak gözüken Ebu Bekr Zekeriyâ er-Razi (841-926) böyle isimlendirilir, çünkü ama o, Yaratma kavramı üzerine bina edilen İslam düşüncesinde, beş ezeli ilkeye inanmasının yanısıra tenasühü de savunuyordu. Razi, ayrıca, bütün dinlere ve inançlara karşı büyük bir hoşgörü içindeydi.¹⁶ Ayrıca dehrilere yakın düşünürlerin oluşturduğu şüphecilik (Reybiyye), pesimistlik, kötümsercilik diyebileceğimiz fikirlere sahip düşünürlerde vardır. İbnu'l-Mukaffa (Ö. 754)ve Ebu'l-Atahiyye (748-828) bunlara örnektir. O kadar ki, İbnu'l-Mukaffa, insanın kendi hür iradeleriyle mutlu olabileceğini, dolayısıyla Allah'ı inayetine ihtiyaç duymayabileceğini görüşünü rahat bir şekilde

de söyleyebilmiştir.¹⁷ İslam felsefe tarihinde, akaidi ilkelere açıktan meydan okuyan ve şüpheciligi mutlak bir boyuta taşıyan ve bir nevi natüralizmin temsilciliğini yapmış olan İbn Ravendi (Ö. 910) gibi serbest bir düşünür olması ifade hürriyetinin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Ravendi, vahyin önemli konularını ve mucize, bir kaynağa göre de, muhtemelen Allah'ın varlığına dair mantikî deliller ileri sürülemeyeceğini iddia etmiştir. Ona göre, nübüvvete bile gerek yoktur, insan akli ile iyi ve kötüyü ayırt edebilir¹⁸

Bu açıklamalarla dikkat çekmek istediğim nokta, İslam Felsefesi Tarihinde, bilgi ve fikirleri inceleme, elde etme, serbestçe öğrenme, araştırmalarının sonucunda edindiği kanaatlardan dolayı hiç bir kaygı duymama ve sonrada bunları açıklama ve yayma hürriyetinin bulunduğuudur.¹⁹ Temelde yukarıdaki açıklamaların müminlerin hislerini rencide edecek boyutta olmasına rağmen bilim adamlarının düşüncelerini açıklamaları olarak görülmesi ve tolere edilmesi önemli bir husustur.²⁰

¹⁵ Bkz. Alparşlan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992,64-66. M.Dağ, "İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerine Düşünceler", *19 Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5, Samsun, 1991, s. 3.

¹⁶ Bkz. Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi*, Ankara, 2000, s. 68. Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, 1988, s. 89. Fahri, *a.g.e.*, s. 31, 83 vd. Mezhep ve tarikatların incelendiğinde dinsel çoğulculuk adı altında aslında liberal bir söylemin siyasetle ilişkisinin kurgulandığı tesbiti için bkz. Ali Bulaç, *İslam ve Demokrasi*, İstanbul, 1993, s.21

¹⁷ Bayrakdar, *a.g.e.*, s.91-92. Yukarıda oldukça tutarlı bir tespitini verdiğim Barry, "Liberalizmin bazı türlerinin bir özelliği olan, tam ahlaki ve siyasi hakikat hakkındaki şüphecilik, şüphesiz İslami öğretilerde yoktur" diyebilmesi ilginçtir. Barry, "Sivil Toplum, Din ve İslam", s. 89. Barry'nin de aynı yerde dediği gibi, bizim burada, Batılı entellektüellerin bugün itibarsız sosyal öğretilerinin bazılarını İslam'a bulaştırarak, onun sahici mesajını tahrif etmesine, liberalizm bağlamında bile olsa katkıda bulunmak gibi bir niyetimiz olmadığını, bizatihi sorunu felsefe tarihinin önemli bir kısmını oluşturan İslam felsefesi bağlamında yüzeysel olarak incelemeye çalıştığımızı vurgulamak istiyoruz. Bu bağlamda İslam ve Kapitalizm, İslam ve Sosyalizm gibi okumaları tartışılması için bkz. Mevlüt Uyanık, İslam ve Demokrasi ilişkisinin Mahiyeti", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 51, 1998, ss. 39-60

¹⁸ Fahri, *a.g.e.*, s. 79-80

¹⁹ İfade hürriyetinin serbestce ilim elde etme, (b) kanaat edinme ve (c) fikir ve kanaatlarını söyleme ve neşredebilmesi şeklindeki üç boyutu için bkz. Sunay, *İfade Hürriyeti*, s.8

²⁰ Norman Barry, , *Liberal Düşünce Topluluğu'nun Düzenlediği Düşünce ve İfade Hürriyeti Uluslararası Sem-*

Kısacası, İslam felsefesi farklı yorumlamalar ve bunların tutarlı bir şekilde ifade edildiği modeller/mezheplerin birbiri ile hakikati arama yolundaki rekabetlerinden oluşur.

2.3. Fikri ve Fıkhi Akımların Hareket Noktası: Düşünce Farklılıkları Rahmettir

Bu tür bir rekabette temel motivasyon, İslam Kültürünün teşekkülünde oldukça önemli bir konuma da sahip olan *ihtilafî ümmeti rahmetun* ilkesi/sözüdür.²¹ Alimlerin birbirleriyle farklı görüşlerde olmaları (ihtilaf etmeleri) Allah'ın bu ümmete bir rahmetidir. Nitekim, bugün bir çok fıkhi, itikadi ekoller bunun sonucudur, dünyanın farklı yörelerinde, farklı dil ve kültürle yaşayan insanların sorunları da farklıdır, doğal olarak temel kaynaklarda bu kültürel ortam çerçevesinde yorumlanacaktır.

Bunun için olsa gerek, Hukukçular, ulaştıkları sonuçları şöyle takdim ederler: "Görüşümüz hata ihtimali olan bir doğrudur; baş-

kalarının görüşü ise doğru olma ihtimali olan bir yanlıştır" Bu ise farklı görüşlerin aslında ne kadar önemli olduğunun göstergesidir.²² Başka bir ifadeyle, İslam'ın değişik kültür evrenlerinde farklı okumalara; daha doğrusu aynı dünya görüşü ve aynı anlamlar ağının farklı coğrafi ve kültürel alanlarda birbirinden farklı düzenlemelere yol açabileceğinin de göstergesidir.²³

Dolayısıyla, alimlerin *ihtilafının rahmet olduğu* şeklindeki önerme ile farklı yorumlar ve içtihatların meşruiyeti sağlanmaktadır. Ya da daha basit bir ifadeyle, öncüllere dikkat edilerek yapılan içtihatlarda yanılmanın bile bir sevap olduğu söylenerek, sürekli düşünmeye, doğruluk tasarımlarını yanlışlayarak test etmeye teşvik vardır.²⁴ Aksi takdirde, bir fikri yanlış olarak gördüğünüzden dolayı, onu susturmaya çalışmak, onun yanlışlığından hiç bir zaman emin olamamak demektir. Çünkü susturulan fikir, doğru olabilir. Diyelim yanlışlığını test ettik, onda bir parça da doğru düşünceden iz olabilir. En önemlisi de, doğru olduğu ileri sürülen fikre fiilen itiraz olmazsa, yani karşıt fikirlerle test edilmezse, o fikri kabul edenlerin çoğunluğu tarafından ona önyargı şeklinde inanılır ve sorgulanmaz.²⁵

Bu noktayı çok önemsiyorum, zira Einstein'ın ifadesiyle, hiç yanılmayan biri, yeni hiçbir şey denememiş demektir. Bu ise, sürekli olarak eleştirel, şüpheli ve sorgulayıcı bir yöntem oluşturmayı gerekli kılar.

pozyumu (İstanbul, 8-9/6/2001). Eğer yanlış anlamadıysam, bu noktada liberal düşüncenin *kamunun hislerini incitme ile zarar verme* şeklinde hassas bir ayırım yapılabileceğini söyledi. Hisler rencide edilse bile, fikir açıklaması olarak görülebilir ve normal karşılanabilir, ama zarar verme olgusu varsa, hükümet kısıtlamalarda bulunabilir dedi. Bu bağlamda verdiği örnek ise oldukça ilginçti. Salman Rüşdi'nin bir kitap yazarak başka insanların dini duygularını zarar verebilir mi, diye sordu ve bu bağlamda yazar hakkında verilen ölüm fetvasının yanlışlığına değindi. Gerçekten bu yazar ve kitabı, Müslümanların dini duygularını rencide etmekle mi kalmıştır, yoksa yazdıkları sosyopolitik bazda hem Batılı ülkeler (özellikle İngiltere) hem de İslamın biricik temsilcisi olduğunu söyleyen bir devlet (İran) tarafından kullanılmıştır, ama bundan bütün dünya Müslümanları rencidenin ötesinde zarar görmüştür. Norman Barry, daha sonra zarar verme ile hisleri rencide etme şeklindeki ayırımın altının oyulduğunun pornografi örneğini vererek söylemesi ilginçti. Salman Rüşdi örneği ile ahlakiliğin mantığı, hisleri rencidenin ölçütünü sorguladığı pornografi örneğini eş değer tutmasının ne derecede mantıksal tutarlılığa sahip olduğunu sizlere bırakıyorum.

²¹ Bunun sahil hadis olup olmadığı ile ilgili değerlendirmeye için bkz. Mevlüt Uyanık, "Osmanlı Düşünce Tarihinde Karşıt Fikir Kavramı-Şeyh Bedreddin Örneği-", *Türkiye Günlüğü*, Mart-Nisan, 1996, Sayı 39, s.58

²² Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev: Vecdi Akyüz, İz Yayınları, İstanbul, 1990, s. 33

²³ Nur Vergin, "İslam'da Çağdaşlık ve Türk Demokrasisine Geçişte Rolü", *Yeni Forum Dergisi*, Sayı 269, c.12, 1991, s.30.

²⁴ Tutarlı bir model oluşturmak ve bunları birbirleri ile yarışan modeller olarak görmek, metin-yorum ilişkisinde yorum ile aşırı yorum ilişkisini gündeme getirmektedir. Bkz. Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, Yay. haz. Stefan Collini, Çev: Kemal Atalay, Can Yayınları, İstanbul, 1996, s. 18-20, 33, 50, 155.

²⁵ J. S. Mill'den hareketle yapılan bu değerlendirmeler için bkz. Sunay, *a.g.e.*, s.13.

2. 4. Düşünce Pazarında Eleştirel Bir Yöntem Olarak Şüphencilik

Ehl-i sünnet diye bilinen ve İslam dünyasının önemli bir kısmının fikhî ve itikadî yapısını oluşturan akımın önde gelenlerinden olan Gazzali (Ö.1111) yukarıda bahsettiğim şüphencilik bir yöntem haline getirmiştir. Hakikati ararken geçirdiği aşamaları tahlil ettiği *el-Munkız mined-Dalal* (Delaletten Kurtuluş) isimli eseri bu bağlamda önemlidir.

Hız. Adem'den bu yana bütün peygamberlere temel ilkeler (Tevhid, Nübüvvet ve Mead) verildiği halde, insanlar niçin bu kadar fazla hakikat tasarımlarına sahip oluyorlar, sorusundan hareketle, Kelamcılar, Felsefecileri, Batınileri ve ekollerini inceler, eleştirir ve reddeder. Son tahlilde, mistik yolda karar kılar.²⁶

Tehafütü'l-Felasife (Filozofların Tutarsızlıkları) isimli eserinde ise meşşai filozofları üç temel noktadan hareketle küfürle itham eder.²⁷ Diyalektik yöntemi merkeze alarak yapılan bu ithamın gerçekten düşünce tarihinde önemli sonuçları olmuştur, ama burhan yöntemini önceleyen İbn Rüşd (ö.1198) gibi bir filozof gelip, Gazzali'nin önermelerinin ve çıkardığı sonuçların yanlış olduğunu söylemesi dengeleri kısmen düzeltmiştir.

İbn Rüşd, *Tehafütü't- Tehafüt* isimli eserinde Gazzali'nin filozoflara yönelttiği tutarsızlıkların aslında tutarsız olduğu belirtir. Bununla kalmayıp, sorunun yöntemsizlikten kaynaklandığını açıklamıştır.²⁸ İbn Rüşd'e göre, geçmişte, hakikat hakkında kim konuşursa konuşsun onun dediklerinden faydalanmak

zorunludur, fakat bu eleştirel bir şekilde yapılacağı için yanlışların taşınması anlamına gelmez. Nitekim Farabi ve İbn Sina buna dikkat etmedikleri için Aristo ile Platon'u uzlaştıralım derken, Aristo ile Plotinus'un öğretilerini birbirine karıştırmışlar, aslında aynı hakikatin iki ifade tarzı ve aynı göğüsten süt emen iki kardeş olan din ve felsefeyi uzlaştırma adına ayırtmışlardır. Dolayısıyla Gazzali'nin tekfir konusu yaptığı *sözde* sorunlar ortaya çıkmıştır.²⁹

Eleştirel bir yöntem olmayınca, sözde sorunlara sözde cevaplar üretilmiş ve toplumsal düşüncede ayrışmalar pekişmiştir. Bu ayrışma o kadar önemlidir ki, Gazzali-İbn Rüşd tartışması daha sonraki yüzyıllarda periyodik aralıklarla devam etmiştir.

İfade özgürlüğünün tarihte düşünürler arasında bu şekilde olması, yöneticiler tarafında doğal karşılanmaktadır. Nitekim Fatih Sultan Mehmet, Hocasade'nin Gazzali'yi, Tusi'ninde İbn Rüşd'ü merkeze alarak yaptığı tartışmayı bizzat katılır.

Görüldüğü üzere İbn Rüşd, Farabi ve İbn Sina'nın kendi ekolünden olmalarına bakmayıp, Aristo'yu yanlış anladıklarını, aslında sorunun da eleştirel ve sorgulayıcılıkta ki eksiklikten kaynaklandığını belirtir

3. İfade Hürriyetinin Klasik Sunumu: Barika-i Hakikat Tesadümü Efkardan Çıkar.

Buraya kadar yapılan tespitler, aydınlara düşünme-yazma, yani kendini ifade etme özgürlüğü tanındığı takdirde, ne kadar önemli eserler ve uzun soluklu tartışmalar ortaya koyabildiklerinin göstergesidir. *Barika-i hakikat tesadümü efkardan çıkar*, (Hakikatin kıvılcımları, fikirlerin çarpışmasından çıkar) bunun en güzel ifadesidir.

²⁶ el-Gazzali, *el-Munkız mine'd-Dalal el-Musul ila zi'lizzti ve'l-celal*, Beyrut, s. 33 vd., Çev: A. Süphi Fırat, Şamil Yayınları, İstanbul, 1978, s.47-50, 70.

²⁷ el-Gazzali, *Tehafütü'l-Felasife*, tahkik. Süleyman Dünya, Kahire,1972, s. 88 vd.

²⁸ İbn Rüşd, *Tehafütü't- Tehafüt* (Tutarsızlığın Tutarsızlığı), Çev: M.Dağ ve K.İşık, Samsun, 1986, s. 3 vd. *Faslu'l-Makal*, s. 224 vd.

²⁹ Fahri, *a.g.e.*, s.214 vd.

3.1. Düşünce ve İnanç, İfade ve Örgütlenme Özgürlüğü Engellenirse Ne Olur?

Kanaatimize göre, bu tür bir engellenmeye- nin felsefi dildeki en iyi ifadesi, “korku ütopyaları”dır. George Orwell’in 1984 adlı romanı buna güzel örnektir. Korku dağları bekler, herkes birbirine şüphe ile bakmaya başlar, eşler birbirlerini, çocuklar ailelerini, memurlar amirlerini şikayet eder: Günümüzde fiilen gerçekleştiği gibi, amirler memurlarını imzasız mektupları bile işleme koyar, kısacası *zübde-i alem olan* insan için hayat birden zindana dönebilir. Güven ortamını sarsmak ve insanları kontrol altına almak için her yerde “Büyük Ağabey Seni Gözetliyor” yazıları vardır. İnsanlar daima birbirini ihbar ettiği için artık hiçbir erdemliliğin anlamı yoktur; Medyayı kullanarak dil, daha doğrusu kavramlarda değişiklik yapıldığı zaman her şey birbirine girer. Çünkü her kelime zıt anlamıyla tanınır hale getirilir, Artık “savaş, barıştır”, “özgürlük ise esaret” olmuştur.

Sonuç:

İnsan onurunu ve insanın maddi ve manevi varlığını bireysel ve siyasal alanda geliştirme temel hakkına dayanan ifade hürriyetinin³⁰ engellenmesinden doğan bu tür korkularla her gün ölmekten ise, eşrefi mahlukat olan insanın temel haklarının üzerinde yöneten ve yönetilenler olarak hassasiyetle durmamız gerekir. İnsana ve insanın doğal haklarına yapılan vurgunun tarihsel ve güncel boyutuna dikkat çekmek için bir klasik dönem, bir de günümüz şairinin mısralarıyla, yazıya son veriyoruz.

*Hoşca bak zatına kim Zübd-i alemsin sen
Merdum-i dide-i ekvan olan ademsin sen.
(Şeyh Galib)³¹*

*“Ben Türkiye’li şair Attila İlhan
İnsan evvel insan abir demiştim
Ve hürriyet insanları çoşturasya”³²*

³⁰ Sunay, *a.g.e.*, s. 8

³¹ *Şeyh Galib Divanı’ndan Seçmeler*, Haz: Abdülbaki Gölpınarlı, MEB, İstanbul. 1971, s.10. “Kendine bir hoşça bak; alemin özüsün sen; varlıkların gözbebeği olan insansın sen.

Ayrıca bunun devamı olan şu mısraları da vermekte fayda var.

Secde-ferma-yi melek zat-ı mükerremsin sen, Bildiğin gibi değil, cümleden akvamsın sen. (Meleklerin secde etmeleri emredilen kadri yüceltilmiş bir varlıksın, bildiğin gibi değil, her varlıktan daha olgun, daha ilerisin sen.)

³² Atilla İlhan, *Hangi Sol*, Varlık Yay., İstanbul, 1970, s. 26